

**MAHMUD AZ-ZAMAXSHARIY VA UNING ILM-FANGA
QO'SHGAN HISSASI**

Rustamaliyev Jahongir

Toshkent Kimyo xalqaro universiteti Namnagan filiali

Tarix (mamlakatlar va mintaqalar aro) yo'nalishi

III bosqich talabasi

*“Yoki ilmli bo'l, yoki ilmga tayanib ish tutadigan bo'l,
loaqal ilmni tinglab eshitadigan bo'l, ammo to'rtinchisi
bo'lma, chunki kasodga uchrab halok bo'lasan”*

Az-Zamahshariy

Annotatsiya: Az-Zamaxshariyning chuqur bilimi, dahosi va fanning turli sohalariga oid o'lmas asarlari hali u hayot paytidayoq butun musulmon Sharqida unga katta shuhrat keltirgan. Allomani chuqur hurmat va mehr bilan «Ustoz ul-arab val-ajam» («Arablar va g'ayri arablar ustoz»), «Faxru Xvarazm» («Xorazm faxri») kabi sharaflil nomlar bilan ataganlar. Uning dunyo taraqqiyotiga va xususan arab tili grammatikasini rivojlanishiga o'zining ulkan hissasini qo'shgani uchun ham hozirgacha mashhur olimlar, shoirlar, adiblar va tarixchilar davrasida u doimo yuksak xotiralar bilan eslanadi. Ushbu maqolada Az-Zamaxshariy hayoti va uning ilm fanga qo'shgan hissasi to'g'risida ma'lumotlar kengroq yoritib berildi.

Kalit so'zlar: mu'taziliy, tafsir, aruz ilmi, jug'rofiya, nahvu sarf, nahv, fiqh, muxtasar, etimologiya, frazeologik, Aruz, Maqomat, saj' uslubi.

Ko'hna Xorazm zaminida jahon fani va madaniyati rivojiga munosib hissa qo'shgan ko'plab buyuk allomalar yetishib chiqqan. Abul qosim az-Zamaxshariy ana shunday ulug' siymolardan biridir. Allomaning to'liq ismi Abul qosim Mahmud ibn Umar az-Zamaxshariy bo'lib, u hijriy 467 yil rajab oyining 27-kuni (1075-yil 19-mart) Xorazmning Zamaxshar qishlog'ida tavallud topdi. Otasi unchalik badavlat bo'lmasada, savodli, taqvodor, diyonatli kishi bo'lgan va aksar vaqtini Qur'on tilovatiyu namoz o'qish bilan o'tkazib, Zamaxshardagi bir masjidda imomlik ham qilgan. Az-Zamaxshariyning onasi ham taqvodor, dindor ayollardan hisoblangan¹. Az-Zamaxshariylar oilasi islomning mu'taziliy ta'limotiga mansub bo'lib, yosh Mahmudning dunyoqarashi mana shu dindor, taqvodor otasining ta'sirida shakllandi va dastlabki bilimni ham o'z otasidan oldi. Otasi serfarzand bo'lganligi haqida ma'lumotlar mavjud bo'lib shoir qasidalaridan birida otasining farzandlari ko'p va

¹ Z.Islomov, S.Saidjalolov. Mahmud Zamaxshariy va fiqh ilmi. – T.: “Movarounnahr”, 2011. – B 8

oilasi katta bo‘lgani tufayli ham tirikchilik yo‘lida tinmay mehnat qilgani haqida yozib qoldirgan. Alloma haqidagi ma’lumotlardan ma’lumki, uning bir oyog‘i yog‘ochdan bo‘lib, tarixchilar bu haqda: «Bir oyog‘i yog‘ochdan edi va uzun yaktagini tushirib kiygani uchun ko‘rgan odam uni cho‘loq deb o‘ylardi» — deb yozganlar. Uning hayoti haqidagi adabiyotlarda bu haqiqat turlicha tushuntiriladi. Al-Damag‘oniy az-Zamaxshariydan oyog‘i haqida so‘raganini va u bolaligida qushning oyog‘iga arqon bog‘laganini aytgan. Shunday qilib, qush uchib qochmoqchi bo‘lganida, qushning oyog‘i kesilgan. Az-Zamaxshariyning onasi buni ko‘rib, qushning og‘rig‘ini his qilishi uchun unga ham shunday tilak bildirgan. Keyinroq Buxoroga ketayotib, otdan yiqilib, oyog‘ini sindirib, keyinroq kesib tashlagan. Ibn Xalqon va boshqa ulamolar taxminiga ko‘ra uning oyog‘idan judo bo‘lishiga Xorazmning qahraton qishida doimiy sayohat qilishi sabab bo‘lganini ta’kidlaganlar. Bir oyoq bo‘lib qolganidan so‘ng otasi uni endi og‘ir mehnatga yaramaydi, deb kiyim tikuvchi ustaga shogirdlikka bermoqchi bo‘ladi. Biroq yoshligidan ilmga havasmand o‘sgan Mahmud otasidan o‘zini madrasaga o‘qishga yuborishni so‘raydi. O‘g‘lidagi ilmga bo‘lgan zo‘r ishtiyoq va havasni sezgan otasi uni madrasaga beradi. Mashhur sharqshunos olim, akademik I.Yu. Krachkovskiyning “Yog‘och oyoqda yurganiga qaramasdan Mahmud az-Zamaxshariy hazratlari o‘ta harakatchanligi bilan ajralib turgan”, deb yozishi ham bejiz emas. Az-Zamaxshariy haqidagi ma’lumotlar asosan O‘rta asr arab manbalarida keltiriladi. Barchamizga ma’lumki Az-Zamaxshariy islom diniga e’tiqod qilgan. Lekin uning qaysi oqimida ekanligi hozirgacha tortishuvliligidicha qolmoqda. Chunki uning hayotini va asarlarini o‘rganib tahlil qilgan ko‘plab olimlar turlicha fikr bildirishgan. Bular orasida Zamahshariy Islom dinining hanafiy masxabida bolganligi haqida ko‘plab olimlar va tarixchilar malumotlar berib o‘tishadi. Misol uchun; Iroqlik olim doktor Bahiyja Boqir al-Hasaniy Zamaxshariyning “Al-muhojot bil-masail an-nahviya” asariga yozgan so‘zboshisida allomaning fiqhda hanafiy mazhabiga mansub bo‘lganini qayd etgan. Doktor Abdulloh Nazir Ahmad ham Zamaxshariyning “Ruusul-masail al-xilafiya baynal-hanafiyya vash-shafiiyya” asarining nashri muqaddimasida allomaning hanafiy mazhabining faqihi ekanini ta’kidlagan. Mahmud Zamaxshariy o‘zining mashhur tafsiri “Al Kashshof” da esa yuzdan ortiq o‘rinda Imom A’zam, Abu Hanifa, No‘mon ibn Sobit va uning Muhammad ibn Hasan Shayboniy, ibn Ibrohim al-Ansoriy hamda Zufar ibn Huzayl kabi shogirdlarining oyatlardan olinadigan fihiy hukmlar borasidagi qarashlarini naql qilgan. Shuningdek, “Ruusul-masail” asarida Zamaxshariyning hanafiy mazhabiga oid masalalarni yoritishda “Bizning qarashimiz yoki bizning dalilimiz” kabi iboralarni ishlatgani uning mazkur mazhab vakili va namoyandasi ekanini isbotlaydi. Allomaning bir qancha asarlarini tadqiq etib, nashr etgan doktor Boqir al-Hasaniy mashhur muarrix Ibn Xallikonning “Vafayotul-ayon”idan, doktor Abdulloh Nazir Ahmad esa Misrlik olim Ahmad Muhammad Al-

Hufiyning “Az-Zamaxshariy” asaridan Zamaxshariy qalamiga mansub quyidagi nazmni naql qilishgan:

“Dinu e’tiqodimni, maslaku mazhabimni
Hanafiylarga bog‘ladim, ularni ixtiyor etdim.
Diyonatlari haqiqiy, mazhablari hanafiy
Mashaqqatni talab etmas, yo‘llaridan ravon ketdim²

Asardagi “Diyonatlari haqiqiy, mazhablari hanafiy” iborasiga etibor beradigan bo‘lsak uning aynan xanafiylar mazhabida ekanligi yaqqol ko‘zga tashlanadi. Shu o‘rinda bir narsani alohida ta’kidlash joizki, Zamaxshariy merosi bo‘yicha izlanish olib borganlar, xususan, arab dunyosidagi ba’zi tarixchilar asarlarida allomaning mo‘tazila oqimiga mansubligi to‘g‘risidagi fikrlarga urg‘u berish ko‘zga tashlanadi. Ibn Tulunning “Al-arf al-anbariy fi tarjama az- Zamaxshariy” (“Zamaxshariy tarjimai holidagi mushk-anbar ifori”) nomli asarida ham Zamaxshariyning sunniylik aqidasi qaytgan haqida so‘z yuritilgan. Ibn Xallikon naql qilishicha, Mahmud Zamaxshariy vafotidan ilgari o‘z qabri ustiga hayotining birinchi davridagi gunohlaridan qilgan tavbasini ifoda etgan she’ri yozilishini vasiyat qilgan. Muarrixlar birinchi davrdan murod, mo‘tazila aqidasi e’tiqod qilingan davr ekanini qayd etishgan³. Ayrim hollarda, uning arab tili va adabiyoti taraqqiyotiga qo‘shgan benazir hissasi unutilib, aqidasi borasidagi turli qarashlarni bo‘rttirish seziladi. Bu holat ilmiy izlanish borasidagi eng muhim talablardan biri bo‘lmish xolislikdan chetlanishni anglatadi. Aslida, agar Mahmud Zamaxshariy hayoti borasidagi tadqiqotlarning ko‘lami kengaytirilsa va tahlillar chuqurlashtirilsa, mazkur da’volarning noo‘rin ekani ma’lum bo‘ladi. Masalan, alloma ta’lif etgan 70 dan (Hozirda malumotlarga qaraganda 84 ta ekanligi aniqlandi) ortiq asarning asosiy qismi tilshunoslik va adabiyotga qaratilgan. Uning tafsir, hadis va fiqh sohalaridagi asarlari merosining oz qismini tashkil qiladi. Zamaxshariyning aqida sohasiga tegishli deb taxmin qilinayotgan birgina “Al-minhoj fi usul” risolasi ham shu paytgacha musulmon olamida o‘rganilmagan. Binobarin, Mahmud Zamaxshariyning aqidasi borasidagi qarashlarga urg‘u berish maqsadga muvofiq emas va allomaning ilmiy merosiga nisbatan noxolis munosabatni keltirib chiqarishi tabiiy. Ularning shaxsiyatidan ko‘ra dunyo taraqqiyotiga hissa qo‘shgan ilmlarini chuqurroq o‘rganish va va tahlil qilish maqsadga muvofiqdir.

Az-Zamaxshariyning hayoti davomida ilm fanga qo‘shgan hissasi to‘g‘risida aytadigan bo‘lsa, u yoshlik chog‘idayoq ilm-fanning turli sohaları bilan qiziqib, tolibi ilmlar orasida zo‘r iste’dodini namoyon qila boshlaydi. Yoshligidanoq madrasada o‘qitiladigan ilmlarni, ayniqsa, arab tili va adabiyoti, diniy ilmlarni puxta egallashga

² Ahmad Muhammad al-Xufiy. Az-Zamaxshariy. – Qohira: Al-hay’a al-misriyaal-ammalil-kitob.1980.–B. 91.

³ Xayruddin az-Zirikli. “Al-A‘lam”. “Dor al-ilm lil-malayin”, 2002. 7-j. – B. 67.

kirishadi, o‘sha davrda ilm ahli orasida qadrlangan xattotlik san’atini ham mukammal egallab, o‘z tirikchiligini birqadar tuzatadi. Arab tarixchisi va biografi ibn Xallikonning yozishicha, talabalik yoshiga yetgach, bilimni yanada oshirish, har tomonlama kamol toptirish maqsadida Buxoroga yo‘l oladi. Az-Zamaxshariy Buxoroda o‘qishni tugatgach, bir necha yil Xorazmshohlar xizmatida bo‘lib, kotiblik bilan shug‘ullanadi, hukmdorlar bilan yaqinlashishga urinadi. Biroq qobiliyati, ilmi, fazilatiga yarasha biror mansab va munosib e’tibor ko‘rmagach, o‘zga yurtlarga safar qiladi, matlabu-maqsadlarining ushalishiga umid bog‘laydi. 1118-yili az-Zamaxshariy og‘ir dardga chalinadi, bu kasallikdan tuzalgach esa hukmdorlar xizmatiyu mansab va mol-dunyo ta’masidan mutlaqo voz kechadi, qolgan umrini faqat ilm-fanga bag‘ishlashga, asarlar ta’lif etishga astoydil qaror qiladi⁴.

Az-Zamaxshariyning o‘z davri ilmlarini to‘liq egallashga, olimlik darajasiga yetishishida, shubhasiz, ustozlarining xizmati benihoya katta bo‘lgan. Mana shunday ustozlardan biri — til, lug‘at va adabiyot sohasida mashhur olim al-Isfahoniydir (1113 yili Marvda vafot etgan). Al-Isfahoniy Xorazmda ham bir qancha muddat yashagan. Bu o‘lkada mutaziliylar ta’limotining joriy bo‘lishi ham manashu Al-Isfahoniy nomi bilan bog‘liqdir. Az-Zamaxshariy Bag‘dodda shayx ul-islom al-Xorisiy, Abu Sa‘ad ash-Shaqqoniy, ibn Abul Batar kabi mashhur olimlardan hadis ilmidan tahsil oladi. Makkada bo‘lganida esa nahv va fiqh bo‘yicha ilmni al-Yabiriy al-Andalusiy, al-Xayyatiy, lug‘at ilmini esa al-Javoliqiy kabi mashhur olimlardan o‘rgandi.

Az-Zamaxshariy hayoti davomida Marv, Nishopur, Isfahon, Shom, Bag‘dod va Xijozda, ikki marta Makkada bo‘ldi. Olim bu yerda ilmiy ishlarini davom ettirdi, arab tili grammatikasi va lug‘atini hamda mahalliy qabilalarning lahjalari, maqollari, urf-odatlarini chuqur o‘rgandi, bu mintqa jug‘rofiyasiga oid xilma-xil ma’lumotlarni to‘pladi. Adib ko‘p asarlarini Makkaligida yaratadi. O‘z hayotida chuqur iz qoddirgan Makkada az-Zamaxshariy besh yilcha yashaydi. Shu boisdan u Jorulloh («Ollohning qo‘shnisi») degan sharafla laqabga muyassar bo‘ladi.

O‘z davrining yirik olimi darajasiga ko‘tarilgan az-Zamaxshariyning Xorazmda ham, Sharqning boshqa ko‘pgina shaharlarida ham ko‘pdan-ko‘p shogirdlari bo‘lgan, alloma ko‘p vaqtini o‘shalarga bag‘ishlardi. U qarindosh-urug‘larining qiyin-qistovlariga qaramasdan, hayotida biror marta ham uylanmagan. Ilmiy asarlar yaratish va munosib shogirdlar tayyorlashni farzand o‘stirishdan a’lo deb hisoblagan. Az-Zamaxshariy oxirgi marta Makkadan qaytib, Xorazmda bir necha yil yashaydi va hijriy 538 yilda, arafa kechasi (1144 yil 14 aprel) vafot etadi. 1333 yili Xorazmda sayohatda bo‘lgan mashhur arab sayyohi ibn Battuta (1304-1377) «Ar-Rihla» («Sayohatnoma») asarida az-Zamaxshariyning ustida qubbasi bo‘lgan maqbarasini ko‘rganini yozadi.

⁴ Ibn Xaldun. Al-Muqaddima. Al-Qoxira: Dor al-Kitab al-Misriy val-Lubnaniy.1999 —B.131

Buyuk mutafakkir az-Zamaxshariy arab grammatikasi, lug‘atshunoslik, adabiyot, aruz ilmi, jug‘rofiya, tafsir, hadis va fiqhga oid 50 dan ortiq asarlar yaratgan, ularning aksariyati bizgacha yetib kelgan. Arab tilshunosligi va grammatikasining turli tomonlariga oid asarlar az-Zamaxshariy ijodida salmoqli o‘rin egallaydi. Jumladan, arab tili grammatikasiga oid «Al-Mufasssal» (1121 yil) nomli asarini u Makkada yashagan paytida, bir yarim yil davomida yozgan. «Al-Mufasssal» arab tili nahvu sarfini o‘rganishda yirik qo‘llanma sifatida azaldan sharqda ham, g‘arbda ham shuhrat topgan asarlardan hisoblanadi. Ko‘pchilik olimlar o‘z ilmiy qimmatini jihatidan az-Zamaxshariyning bu asari taniqli arab tilshunosi Sibavayhning (796 yili vafot etgan) arab grammatikasiga oid kitobidan keyin ikkinchi o‘rinda turadi, deb ta’kidlaganlar. O‘sha davrning o‘zidayoq arablar orasida ham bu asar katta e’tibor qozongan va arab tilini o‘rganishda asosiy qo‘llanmalardan biri sifatida keng tarqalgan. Hatto Shom (Suriya) hokimi Muzaffariddin Muso kimda-kim Az-Zamaxshariyning ushbu asarini yod olsa, unga besh ming kumush tanga pul va sarupo sovg‘a qilishni va’da bergan. Bir qancha kishilar asarni yod olib, mukofotga ham sazovor bo‘lganligi manbalarda keltirilgan. Bu asarning bir qo‘lyozmasi Toshkentda, O‘zR FA Sharqshunoslik institutida saqlanadi. Al-Mufasssalning ixchamlashtirilib, muxtasar holga keltirilgan nusxasi Al-Unmazaj (Namuna) nomi bilan ataladi.

Az-Zamaxshariyning xorazmshoh Otsizga bag‘ishlab yozilgan Muqaddimat ul-adab asari alohida ahamiyatga egadir. Bu o‘rinda shuni ta’kidlash kerakki, xorazmshohlar davrida ilm-fan, madaniyat ancha taraqqiy qilgan edi. Hukmdorlar, ayniqsa, xorazmshoh Otsiz olimlar, shoiru adiblarga hurmat bilan qarar, o‘zi ham iste’dodli, ma’rifatparvar, adabiyotga qiziqqan, bilimdon odam edi. Uning davrida ilm-fan taraqqiyoti yo‘lida bir qancha xayrli ishlar amalga oshirilgan. Shu sababdan bo‘lsa kerak, az-Zamaxshariy Muqaddimat ul-adabni uning nomiga bag‘ishlab yozgan. Asar besh katta qismga bo‘lingan bo‘lib — otlar, fe’llar, bog‘lovchilar, ot o‘zgarishlari va fe’l o‘zgarishlari haqida bahs yuritadi. Asar 1137-yilda yozib tugallangan. Vatzastayn Muqaddimat ul-adabning yevropa qo‘lyozma fondlaridagi 7 ta nusxasini qiyosiy o‘rganib, 1850-yili Leypsigda asarning ikki jildlik tanqidiy matnini nashr etgan. Az-Zamaxshariy o‘z asarida o‘sha davr arab tilining iste’molda bo‘lgan barcha so‘zlari, iboralarini qamrashga intilgan, ularning etimologiyasiga katta e’tibor qilgan. Shu boisdan ham az-Zamaxshariyning bu yirik asarini mazkur yo‘nalishdagi dastlabki asarlardan deyishga haqlimiz. Muqaddimat ul-adab arabchadan fors, chig‘atoy, mo‘g‘ul va turk tillariga tarjima qilingan. Manbalarda ta’kidlanishicha, asarning chig‘atoy tilidagi tarjimasi az-Zamaxshariyning o‘zi tomonidan amalga oshirilgan. Zotan xorazmshoh Otsizning tushunishi uchun asarning arabcha matni bilan birgalikda chig‘atoy tilidagi tarjimasi ham yaratilgan, deb bilish o‘rinlidir. Asarning chig‘atoy tilidagi tarjimasi uzbek tili tarixini o‘rganuvchilar uchun muhim ahamiyatga egadir. Bu haqda Sadridin Ayniy 1921 yili «Mehnatkashlar tovushi» gazetasiga yozgan

maqolasida «Az-Zamaxshariyning «Muqaddimat ul-adab» asari uzbek tili uchun butun dunyoning xazinasini bilan barobardir», deb yozgan edi⁵.

Az-Zamaxshariy Makka amiri, olim va adib ibn Vahhos bilan do'st edi. Ibn Vahhos o'z mamlakatining jug'rofiyasi bilan juda yaxshi tanish bo'lgan. Az-Zamaxshariy ibn Vahhos ma'lumotlariga tayanib, o'zining Hijozga qilgan safaridan olgan shaxsiy kuzatishlari asosida yozgan «Kitob al-jibol val-amkina val-miyoh» («Tog'lar, joylar va suvlar haqida kitob») nomli asarida jug'rofiy joylar, tog'lar va dengizlarga doir qimmatbaho ma'lumotlar keltiradi. Mashhur arab olimi va sayyohi Yoqut al-Hamaviy (1179-1229) ham o'zining butun dunyoga taniqli «Mu'jam al-buldon» («Mamlakatlar qomusi») asarida Arabiston, xususan, Hijoz haqidagi ma'lumotlarni az-Zamaxshariyning ushbu asariga tayanib yozgan. Az-Zamaxshariyning bu asari g'arb olimlari o'rtasida ham keng tanilgan, 1856-yili gollandiyalik arabshunos olim Salverda de Grave tomonidan mukammal tadqiq qilingan holda nashr etilgan.

Olimning «Asos al-balog'a» («Notiqlik asoslari») asari asosan lug'atshunoslikka bag'ishlangan. Unda arab tilining fasohati, mukammalligi haqida so'z boradi. Bu asarda adabiyotning asosiy qismlari, frazeologik so'z birikmalari, ularni amalda tadbiiq etish yo'llari chuqur tahlil qilingan.

«Atvoq uz-zahab fil-mavoi'z val-xutab» («Xutbalar va va'zlar bayonida oltin shodalar») — nasihatimiz maqolalar to'plamidan iborat. Asar birinchi marta 1835 yili Olmon olimi Fon Xomir tomonidan nemischaga tarjima qilinib, arabcha matni bilan nashr etilgan. 30 yilcha o'tgach, fransuzchaga tarjima qilinib, 1886 yili Parijda chop etilgan. 1873 yili ham usmonli turk tiliga tarjima qilinib, Istanbulda nashrdan chiqqan.

Az-Zamaxshariyning «Rabi' ul-abror va nusus ul-axyar» («Ezgul bahori va yaxshilar bayoni») asarida adabiyot, tarix va boshqa fanlarga oid hikoyalar, latifalar, suhbatlarning eng saralari jamlangan, 97 bobdan iborat bu asarning nodir bir qo'lyozma nusxasi Toshkentda, O'zR FA Sharqshunoslik institutida saqlanadi. Bundan tashqari, Leyden, Berlin kutubxonalarida ham qo'lyozmalari mavjud.

Olimning aruz vazni haqida bahs yurituvchi «Al-Kustos fil-aruz» («Aruzda o'lchov (mezon)») asari muhim manbalardan hisoblanadi. Alifbo tartibida yig'ilgan arab maqollari, masallariga bag'ishlangan boshqa bir asarini «Al-Mustaqso fil-amsol» (Nihoyasiga yetgan masallar) deb atashgan. «Maqomat» (Maqomlar) esa maqomdan iborat bo'lib, qofiyali nasr — saj' uslubining nozik na'munalarini o'zida mujassam etgan muhim asardir. «Devon ush-she'r» kitobi ham diqqatga sazovor asarlardan sanaladi. Az-Zamaxshariyning «Navobig' ul-kalim» («Nozik iboralar») asari esa arab lug'atlarini o'rganishga bag'ishlangan yuksak did bilan yozilgan. Bu asar

⁵ Fozil Zohid. Zamaxshar tasbexi. –T.; Muharrir, 2011. B.30.

dastlab fransuz tiliga tarjima qilinib, asl nusxasi bilan birgalikda 1876-yili Parijda, 1870-yili qohirada, 1884-yili Bayrutda, 1896-yili esa qozonda nashr etilgan⁶.

Az-Zamaxshariyning g‘oyatda keng tanilgan «Al-Kashshof al haqiqi ittanziyl va uyun ilg‘aqoviyl fi vujuh it-ta’viyl» («Kur’on haqiqatlari va uni sharhlash orqali so‘zlar ko‘zlarini ochish») asari Qur’on tafsiriga bag‘ishlangan. Ma’lumki, O‘rta asrlardan boshlab Qur’onni tafsir yoki sharh bilan o‘qish odat tusini olgan. Shu boisdan ham qur’on yaratilgan davrdan boshlaboq unga bag‘ishlangan tafsirlar, sharhlar yozishga katta ehtiyoj sezilgan. Turmush taqozosi bilan shunday vaziyatda islom tarixida qur’onga bag‘ishlangan ko‘pdan-ko‘p tafsirlar, sharhlar vujudga kelgan. Az-Zamaxshariy ham tafsir yozishdan avval o‘zidan oldin yaratilgan Qur’on tafsiriga bag‘ishlangan ko‘plab asarlarni qunt bilan o‘rgangan. «Al-Kashshof» az-Zamaxshariy Makkada turgan paytida, uch yil davomida (1332— 1334) yozilgan. Nemis sharqshunosi Karl Brokkelman dunyoning turli qo‘lyozma xazinalarida «Al-Kashshof»ning yuzga yaqin qo‘lyozmalari va asarning o‘ziga bitilgan 20 dan ortiq sharh va hoshiyalar borligi haqida yozishi az-Zamaxshariy asarining katta shuhratidan dalolat beradi. Qohiradagi butun dunyoga mashhur Al-Azhar diniy dorulfununining talabalari ham az-Zamaxshariyning «Al-Kashshof» asari asosida Qur’onni o‘rganadilar. «Al-Kashshof»ning Toshkentda, jumladan, O‘rta Osiyo va Qozog‘iston musulmonlari idorasi nazoratining kutubxonasida bir qancha qo‘lyozma nusxalari saqlanadi⁷.

Prezidentimiz I.Karimov ta’kidlaganidek, “O‘rta asrlarda Xorazm diyorida olis Arabistonga borib, arab tili grammatikasini mukammal tarzda ishlab chiqqan, ilm-fanning ko‘plab boshqa sohalarida ham shuhrat qozongan Mahmud Zamaxshariy bobomizni esga olaylik. O‘zining jismoniy nogironligiga qaramay, dunyoning ko‘plab mamlakatlariga mashaqqatli safarlar qilgan, teran bilimi va ilmiy salohiyati bilan butun islom olamini lol qoldirgan bu zot, hech shubhasiz, xalqimiz uchun ma’naviy yetuklik timsoli bo‘lib qolaveradi” albatta.

Xulosa: Az-Zamaxshariy Arab dunyosida va islom olamida xususan bizning hayotimizda o‘chmas iz qoldirgan shaxslardan biridir. Buyuk adib yozib qoldirgan 50 dan ziyod arab grammatikasi, lug‘atshunoslik, adabiyot, aruz ilmi, jug‘rofiya, tafsir, hadis va fiqhga bag‘ishlab yozgan asarlarining mukammalligi, o‘z davrida va hozirda ham uning ilmlaridan foydalanishimiz so‘zimizning yaqqol misolidir. Bu kabi yetuk insonlarning hayoti va ijodini o‘rganishimiz, barchamizga o‘zgacha ruh va shijoat beradi desak mubolag‘ bo‘lmaydi.

⁶ Mahmud az-Zamaxshariy.Navobig‘ul-kalim(Nozik iboralar,tarjimon Ubaydulla Uvatov). –T: „Kamalak“,1992 –B.49.

⁷ Abbas Turdibaev. "Buyuk allomamiz maxmud az-Zamaxshariyning asarlarida yaxshilik, do‘stlik, oila tarbiyasi va diniy fikrlari haqida" Science and Education, vol. 1, no. 2, 2020, pp. 410-418

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Z.Islomov, S.Saidjalolov. Mahmud Zamaxshariy va fiqh ilmi. – T.: “Movarounnahr”, 2011. – B 8
2. Ahmad Muhammad al-Xufiy. Az-Zamaxshariy. – Qohira: Al-hay’a al-misriyaal-ammalil-kitob.1980.–B. 91.
3. Xayruddin az-Zirikliy. “Al-A’lam”. “Dor al-ilm lil-malayin”, 2002. 7-j. – B. 67.
4. Ibn Xaldun. Al-Muqaddima. Al-Qoxira: Dor al-Kitab al-Misriy val-Lubnaniy.1999 –B.131
5. Fozil Zohid. Zamaxshar tasbexi. –T.; Muharrir, 2011. B.30.
6. Mahmud az-Zamaxshariy.Navobig’ul-kalim(Nozik iboralar,tarjimon Ubaydulla Uvatov). –T: „Kamalak”,1992 –B.49.
7. Abbaz Turdibaev. "Buyuk allomamiz maxmud az-Zamaxshariyning asarlarida yaxshilik, do`stlik, oila tarbiyasi va diniy fikrlari haqida" Science and Education, vol. 1, no. 2, 2020, pp. 410-418